

EMLÉKEZETPOLITIKÁK A DÉLSZLÁV HÁBORÚK UTÁN

SZERBHORVÁTH GYÖRGY*

Háborúk a háborúk után – emlékezetpolitikai csaták Jugoszlávia utódállamaiban

Ha valaki megírná az ex-jugoszláv térség 2000 utáni történetét, annak kiemelt fejezete lehetne az emlékezés története. A háborúk után is sok minden történt – a szerb kormányfő meggyilkolása, a horvát miniszterelnök bebörtönzése, a tömeges elvándorlás, a maffiaszámolások, a korrupciós botrányok és a többi –, de a múlt feldolgozásának, az egymásnak való meg(nem)bocsájtás, a felelősségkeresés (beleértve a háborús bűnösök elítélését) két évtizede a szimbolikus politizálás, a nyilvánosság egyik, ha nem a fő kérdésének mondható. Más posztszocialista országoktól részben eltérve itt nem a kommunista örökség vált (így például az ügynökkérdés, a politikai és gazdasági hatalom átmentése) központi témává, sokkal inkább a nacionalista diskurzusokban végbemenő múltértelmezés, legyen szó a közelmúltról vagy a II. világháborúról, Jugoszlávia létrejöttéről 1918-ban vagy akár a rigómezei csatáról.

Közismert – Churchill szavaival élve –, hogy a Balkánon talán túl sok a történelem.¹ Ugyan empirikusan nehéz meghatározni, mennyi a túl sok, mégis érdemes megemlíteni, hogy mintha – legalábbis a délszláv népeknél – kevésbé találkozhatnánk eredetmítoszokkal. Amíg például a franciák előszeretettel vezetik magukat vissza a gallokra, a németek a germánokra, itt legfeljebb az illírekkel való összekapcsolódás vetődik fel. A délszláv népek „áltörténelmeikben” kevésbé jelennek meg az olyan eredetmítoszok, mint amilyenek a magyaroknál, kezdve onnan, hogy a hunok utódjai lennénk, hogy valahonnan Nyugat-Kínából származunk stb.

* A szerző szociológus, a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos segédmunkatársa. E-mail: horvath.gyorgy@tk.hu

¹ A fiatalabb horvát történésgeneráció jeles alakja, Hrvoje Klasić egy interjúban így nyilatkozott a délszláv történelem tanulmányozása, illetve az emlékezetpolitika kapcsán: „A múlt az élet tanítónője, de mi rendszeresen rossz diákoknak mutatkozunk.” L. Drobnjak, Nemanja: Hrvoje Klasić: „Prošlost je učiteljica života, a mi se redovito pokazujemo kao loši učenici.” [A múlt az élet tanítónője, de mi rendszeresen rossz diákoknak mutatkozunk.] *Novi Plamen*, 2021. január 13. <https://www.noviplamen.net/glavna/hrvoje-klasic-proslost-je-uciteljica-zivota-a-mi-se-redovito-pokazujemo-ka-losi-ucenici/> (Letöltés ideje: 2021. szeptember 20.)

Természetesen e térségben is akadnak tudósnak aligha nevezhető „eredetkutatók”. De a korábbi pár évszázad, és különösen a 20. századi szerb, horvát, bosnyák, horvát, montenegrói, szlovén történelem annyi „munkát” ad a műltfeldolgozó vállalkozóknak, hogy az ősi eredet kutatására úgymond nem marad erő és idő, de az igény sem nagy rá. Sajnos a közelmúlt (félre)értelmezésére annál több, és mindez különösen alkalmas tereppé válik, ha a régieken alapuló, de újabb és megújuló identitások háborújáról van szó. Mutatóba azért kiemelhetjük a szerbek „mennyei nép”-ként való emlegetését, ez a 20. századi koncepció azonban elsősorban irodalmi, azaz főképpen Dobrica Ćosić és Milorad Pavić nevéhez köthető; előbbi a nagy-szerb ideológia legnagyobb „gyártójának” tekinthető, míg Pavić a *Kazár szótár* című posztmodern regényével vált eszmei beszállítóvá, könyve Magyarországon is relatíve népszerű volt, míg Szerbiában valóságos bestseller.

A *Regio* e számának blokkja természetesen nem vállalkozhat arra, hogy az ex-jugoszláv identitásháborúk és emlékezetkultúrák, illetve emlékezetpolitikák teljes spektrumát bemutassa, sőt, az itt megjelenő négy tanulmány csak egy fényképsorozatnak tekinthető, amely pusztán rávilágít egyes jelenségekre és összefüggésekre. A négy szerző más-más régiót és nációt képvisel (már ha a téma érzékenységre tekintettel arra merészkedünk, hogy meghatározzuk nemzeti identitásukat): Ivan Čolović Belgrádban élő szerb antropológus, Mitja Velikonja Ljubljánában élő szlovén kultúrakutató, Vjekoslav Perica horvát-amerikai történész, míg a boszniai emlékezetpolitikáról szóló tanulmány szerzői közül ketten szarajevóiak, így Slobodanka Dekić szarajevói antropológus és Lejla Somun-Krupalija, Selma Zulić Šiljak pedig a nyugat-boszniai Velika Kladušan él.

A délszláv háborúk emlékezete

Az ex-jugoszláv emlékezetpolitikai összecsapások tengelyében természetesen mondható módon a kilencvenes évek délszláv háborúi állnak. Gyakorlatilag már annak felsorolása is oldalakat töltene ki, hogy az év egyes hónapjaiban kik mire emlékeznek az egyes helyszíneken – mások pedig inkább mit hallgatnak el ugyanakkor.² A leghangsúlyosabb – legalábbis szerb-bosnyák viszonylatban – Srebrenica esete, illetve július 11-e, amikor 1995-ben elkezdődött a város ostroma, majd a népirtás. Ugyan akadt év – 2015-ben –, amikor a szerb elnök, Aleksandar Vučić

² Egy fontos empirikus kutatást összegző tanulmány: Manojlović Pintar, Olga: Rat i nemir. O vidjenjima socijalističke Jugoslavije, drugog svetskog rata u kome je nastala i ratova u koji ma se raspala. [Háború és békétlenség. A szocialista Jugoszláviáról, a második világháborúról (amelyben létrejött) a háborúról (amelyben szétesett) alkotott véleményekről.] In: Dimitrijević, Vojin (ur.): *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, [Újdonságok a múltból. Tudás, nem tudás, a történelem fel- és kihasználása.] Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010. 83–107.

is megjelent a kommemoráción, de kifütyülték és kövel dobálták meg. A szerb oldal jellemző módon ugyanúgy júliusban emlékezik meg a Srebrenica környéki, szerbek ellen elkövetett atrocitásokról, gyilkosságokról, amit ők szintén genocídiumnak tartanak, miközben többnyire a szerb, illetve a boszniai szerb hatóságok tagadják, hogy a bosnyákok ellen népirtás történt volna.

Vukovár ostromára, illetve a háború környékbeli eszkalálódására több alkalommal emlékeznek meg a horvátok, ezek többnyire békésen zajlanak le, bár éppen idén, 2021. május 21-én Borovo faluban horvát szélsőséges futballszurkolók okoztak botrányt, szerbellenes jelszavakat skandálva, amelyek a szerbek meggyilkolására ösztönöztek.

Horvát szempontból a legfontosabb a szerb hadsereg(ek) által megszállt területek visszavételének dátumai, így 1995 május elseje, amikor Nyugat-Szláviániát foglalták vissza, illetve ugyanazon év augusztus 5-e, amikor a szerbek egykori központjában, Kninben emlékeznek e napra és a várban újra felhúzták a horvát zászlót. Sokévi, voltaképpen két évtizednyi hallgatás után a szerb oldalon is „felfedezték” maguknak ezt a pár napot, amikor a Vihar hadművelet során mintegy 200 ezer, más adatok szerint akár 300 ezer szerb hagyta el a térséget az 1995. augusztus 4-e és 7-e közt zajló hadművelet nyomán. A horvát oldalról számtalan dokumentum- és játékfilm dolgozza fel lassan szinte az összes horvát egység történetét, vagy éppen az egyik irányító tábornok, Ante Gotovina életét (akit háborús bűnökkel vádoltak meg, de utóbb felmentették). A szerb oldalról korábban csak a független filmesek foglalkoztak a témával – ha a szélesebb nyilvánosságról beszélünk –, de újabban, mintegy állami parancsra készül már a szerbek exodusáról szóló (játék)film is.³ Mondani sem kell, hogy a tankönyvekben teljesen más módon jelenik meg a háború értelmezése, a horvát oldalon – mint más téren is – a hősiesség, a hazafiasság és a győzelem diskurzusa uralkodik, a szerbek pedig (szinte) semmit sem szólnak az 1991 és 1995 közötti időszakról, az 1999-es NATO-bombázások kapcsán viszont az áldozatiság és a hősiesség önfeláldozás narratívája kerül előtérbe.⁴ Az 1999-es események központi emlékezetpolitikai dátuma március 24-e, a bombázások első napja, de előtérbe került a szerb (illetve a mai koszovói) és az albán határon lezajlott több napos kőszarai ütközet is, ami során több mint száz szerb katona esett el az albánokkal való összetűzésben, de az Aleksandar Vučić fémjelezte kormányzat ezt az utóbbi években az önfeláldozás, a hazafiasság és a hősiesség példaként ünnepli.

³ Dureinović, Jelena: Politika sećanja na Operaciju Oluja i devedesete u Srbiji. [A Vihar hadműveletre és a szerbiai kilencvenes évekre vonatkozó emlékezetpolitika.] *Remarker*, 2020. január 8. <https://remarker.media/drustvo/politika-secanja-na-operaciju-oluja-i-devedesete-u-srbiji/> (Letöltés ideje: 2021. október 2.)

⁴ Sz. n.: *Predlog praktične politike: Ratovi 1990-ih u nastavi istorije*. [A gyakorlati politika javaslata: az 1990-es évek háborúi a történelemoktatásban.] Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2020.

A könyvtári szakirodalom és helytörténet mellett elsősorban tehát a film az, ami leginkább fókuszál ezen időszakra. Sorozat készült Franjo Tudjman életéről – természetesen pozitív –, de 2021-ben még magukat a szerb nézőket is meghökentette az a *Család* c. féldokumentarista filmsorozat, amely Slobodan Milošević 2001-es belgrádi letartóztatásáról szól, szinte apológiát kínálva az egyeduralkodónak. Az egykori horvát, illetve szerb elnök kultusza azonban halványodni látszik, a szélsőségesebb, illetve a boszniai szerb hatalmi körökben elsősorban viszont a háborús bűnök miatt elítélt Ratko Mladić tábornok és Radovan Karadžić volt boszniai szerb elnök kultusza dívik. A délszláv háborúban elkövetett háborús bűnök el (nem) ismerése akár az emlékezetpolitikai csatározás központi eleme is lehetne, de a téma időnkénti fellángolása után többnyire az (el)hallgatás a jellemző. Természetesen mindig a másik oldal bűnei a nagyobbak, így a szerbek diskurzusában a koszovói albánoké, a bosnyákoké és a horvátoké, a horvátokéban a szerbeké stb. Kuriózusként említhető meg a nyugat-boszniai bosnyákok esete, akik egymás közt is háborúztak, összeállításunkban az egyik tanulmány éppen erről a Velika Kladuša-i esetről szól.

A háborús bűnösök esetében fontos megjegyezni, hogy többüket – akik élve hagyták el a Nemzetközi Hágai Bíróság ítélete után a börtönt – hazatérve nem hogy nem egykori elítéltekként kezelik, hanem bizonyos értelemben rehabilitálják is őket, számos plusz jogot, anyagi biztonságot garantálva nekik, sőt, parlamenti képviselők lehetnek, mint Szerbiában Vojislav Šešelj csetnikvajda, vagy a magát Dragan kapitánynak valló szabadcsapat-vezér ma Szerbiában azért küzd, hogy rehabilitálják a 2003-ban megölt Zoran Djindjić szerb kormányfő gyilkosait. Horvát oldalon viszont maga az elnök, Zoran Milanović adta vissza 2021 májusában a kitüntetéseit és tábornoki rangját annak a Branimir Glavašnak, akit korábban az Eszéken és környékén elkövetett háborús bűnökért ítélték el jogerősen, bár az ítélet később a horvát alkotmánybíróság megsemmisítette. De ez az eset is jelzi, hogy amíg a feltételezett bűnösök élnek, a rehabilitáció és így a közelmúlt történelmének revíziója napirenden marad.

Még mielőtt áttérnénk a kilencvenes éveket megelőző időkre, röviden említsük meg, hogy olyasmiről, amit a rendszerváltásra (a szocializmusból a kapitalizmusba, az egypártrendszerből a többpártrendszerbe való átmenet időszak, vagy nevezük bárhogyan is) való emlékezésnek nevezhetünk, aligha találkozunk. De ez a korábbi és a későbbi események függvényében érthető is. Horvátországban és Szlovéniában ugyan idén megemlékeztek arról, hogy 1991 júniusában kiáltották ki függetlenségüket, de ezek aligha mondhatók országos avagy látványos eseményeknek. Szerbiában pedig csak 1991. március 9-éről emlékeztek meg a sajtó egy részében, amikor a belgrádi ellenzék megpróbálta megdönteni Slobodan Milošević hatalmát (vagy legalábbis elfoglalni az állami tévé székházát), ám a tüntetést végül a rendőrség verte szét, a Jugoszláv Néphadsereg tankjai pedig kivonultak Belgrád

utcaira. Ez a dátum azért lehetne szimbolikus, mert a délszláv térségben, a demokratikus ellenzék egyedüli próbálkozása volt az autokrata rezsिम megdöntésére. Ez a dátum tehát éppen a nem emlékezés miatt említendő meg.

Titoszalgia és jugónoszalgia

A délszláv háborúk nyomán támadt fel újra Tito kultusza, kéz a kézben járva az egykori Jugoszlávia utáni nosztalgiával. Igaz, ez a két jelenség elsősorban a 2000-es években volt jelentősebb és érzékelhetőbb, a 2010-es években mintha halványodtak volna. Az okok kézenfekvők: különösen a háborúkhöz, az ex-jugoszláv országok gazdasági, társadalmi összeomlásához képest a korábbi rezsिम minden tekintetben fizikai és anyagi a biztonságot jelentett. A nosztalgia ma is jelen van a társadalomban, még az újabb generációk esetében is, akik számára a szülők Jugoszláviája inkább kulturális értelemben érdekes, így például a zene és más művészeti formák terén – erről lásd összeállításunkban Mitja Velikonja tanulmányát a jugoszláviai nyolcvanas évekre való kulturális reflexiókról. A Titoszalgjáról és jugónoszalgjáról rengeteg tanulmány, de önálló könyv is született, így az összeállításunkban is szereplő Vjekoslav Perci és Mitja Velikonja közös műve, a *Menyneyi Jugoszlávia*,⁵ amelyben áttekintik a II. világháborús partizán-„kultúrára” való emlékezést, a továbbélő imaginárius jugoszlavizmus jelenségeit a popkultúrában és a sportban is, azaz az emlékezet és a kortárs (tág értelemben vett) kultúra kapcsolódási pontjait. Titóról számos történelemtudományi mű, filmsorozat született (Horvátországban a 2010-es években rögtön kettő is, az egyik úgymond baloldali és jugónoszalgikus, a másik nacionalista és konzervatívabb, kritikusabb), sok helyütt ma is utcák, terek viselik a nevét. Magáról a Titoszalgjáról is Mitja Velikonja írt könyvet,⁶ szerb részről ugyanilyen címmel írt tanulmányt Todor Kuljić is, aki történészként, szerb szakértőként számtalan munkájában foglalkozik a témával, tehát Titóval és Jugoszláviával, de mondani sem kell, ezek kiragadott példák.

Tito sok tekintetben jelentette magát Jugoszláviát, éppen ezért fogas kérdés, hogy az egyes köztársaságok mit tudnak kezdeni az örökségével? A szerb hatalom számára többnyire azért nem kívánatos a 2000-es évek óta, mert horvát és kommunista volt, aki gátat szabott a szerb centralista, hegemon törekvéseknek. A horvátoknak elsősorban kommunista volt, aki éppenséggel a horvát államiságot törte le, így először 1945-ben, majd 1968-at követően a horvát anticentralista, a szerb hegemon törekvésekkel szembeni „horvát tavaszt”. A bosnyákok önképének viszont fontos eleme, hogy mégis a titói Jugoszláviában válhattak önálló nemzetté, és

⁵ Perica, Vjekoslav – Velikonja, Mitja: *Nebeska Jugoslavija*. [Mennyei Jugoszlávia] Beograd: Biblioteka XX vek, 2012.

⁶ Velikonja, Mitja: *Titoszalgia. A Study of Nostalgia for Josip Broz*. Ljubljana: Peace Institute, 2008.

ez igaz a macedónokra is, akik megteremthették államiságukat. Némiképp hasonló a helyzet Szlovéniával is, hisz az Osztrák-Magyar Monarchia, majd a királyi Jugoszlávia után mégiscsak a titói Jugoszláviában váltak köztársasággá. Crna Gora, azaz Montenegró számára is fontos dátum 1945, hisz ekkor vált Jugoszlávián belül ez is köztársasággá. A szerb-montenegrói viták 1996 körül éledtek újjá, és a két állam, illetve nemzet/nép közt ma is feszült a helyzet az identitáspolitikai terén, ti. hogy egyáltalán önálló nemzet-e a montenegrói (a keményvonalasabb szerbek szerint nem), de e kérdésre most csak utalni tudunk, akárcsak a bolgárok és macedónok közti nemzetiidentitás-háborúra, minek során újabban Bulgária egyenesen Macedóniának az EU-val történő társulási folyamatát gátolja, mindaddig, amíg a macedónok el nem ismerik, hogy ők bolgárok, akárcsak a nyelvük.

A Tito- és Jugoszlávia-kép egyébként sokkal pozitívabb az egyszerű emberek szemében,⁷ mint többnyire a politikusok (legyenek akármilyen nemzetiségűek vagy éppen hatalmon lévők vagy ellenzékiek), az értelmiség vagy – sőt – a történészek körében. Utóbbiak többnyire elvetélt projektnek tartják Jugoszláviát, bár többnyire kihangsúlyozzák azt, hogy végül így válhattak önállókká egyes nemzetek, államok, vagyis így jöhettek létre új nemzetállamok, és a modernizációs folyamatok is jelentősek voltak.

A II. világháború és az antifasizmus kérdése

A titói rendszer represszív voltáról, az elnyomás formáiról, részben totalitárius jellegéről számos tényről sorolhatunk fel. Ám az kétségtelen, hogy a titói Jugoszlávia egyik legitimációs alapja a II. világháborúban a szövetségesek melletti részvétel volt, azaz a nácik, fasiszták elleni partizánharc. Mégis, az erre az időszakra való emlékezésnek minden nemzetnél megvan a neuralgikus pontja, és éppen az antifasizta hagyományra való emlékezés – mivel az a kommunista partizánokkal és Titóval kapcsolódik össze – a „legnehezebb” a mindenkorai hatalom számára szinte az összes ex-jugoszláv köztársaságban, lévén ezek többnyire nacionalista antikommunisták. Továbbá azért is, mert a legtöbb nemzetiségi csoport egy része a németek, illetve az olaszok mellett harcolt, illetve az egymás elleni népiirtások mintegy dominószzerűen söpörtek végig a térségben. Mivel a kilencvenes évek délszláv háborúinak egyik „oka”, valamiféle előzménye éppen az volt, hogy különösen Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában még élénken élt a népiirtásokra való emlékezet – vagy azt fentről gerjesztették újra –, az 1941 és 1945, illetve a kilencvenes évekre való emlékezés valójában folyamatos, egymásra épül.

⁷ Erről I. Spasić, Ivana: Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji. [Jugoszlávia mint a normális élet helye: az egyszerű emberek emlékezete Szerbiában.] *Sociologija*, 2012. 54 (4). 577–594

Tehát a II. világháború kapcsán is hasonló sémákkal találkozhatunk: folyamatos a harc aközött, hogy ki a hős, ki az áruló, ki a bűnös, ki az áldozat – aki az egyik oldalon ez, a másik oldalon értelemszerűen amaz. A helyzetet bonyolítja, hogy a II. világháborúban az etnikai-vallási határok korántsem voltak olyan egyértelműek, mint a kilencvenes években (bár utóbbi esetben sem mindig): a szerb csetnikek végül együttműködtek az olaszokkal, a németekkel és a horvát usztrasákkal is; a boszniai muzulmánok először az usztrasákkal, de elsősorban a németekkel (a 16. SS-divíziót muzulmánok alkották); a partizánok közt, különösen a horvátországi részeken, így például Dalmáciában, amit az olaszok szálltak meg, rengeteg horvát harcolt és esett is el; a csetnikek ugyan együttműködtek a németekkel, de irtották a bosnyákokat – a sor szinte végtelen, pontosabban a körköröség teljes. Azt se feledjük, hogy a németekkel együttműködő belgrádi szerb kollaboráns kormány együttműködésével Európában a holokauszt Szerbiában már 1941-ben gyakorlatilag megvalósult.

Mindezek után már az kérdés, mely nemzet érezheti magát győztesnek 1945 kapcsán, így az európai győzelem napjának május 8-i megünneplésére központilag gyakorlatilag csak Belgrádban kerül sor, bár többnyire ott is kelleltenül. Vagy éppenséggel más napon tartották meg 2014-ben a Belgrád felszabadítására rendezett parádét, mert Putyin orosz elnök ekkor ért rá a szerb fővárosba látogatni.

Ennek ellenére a csetnikek kollektív, illetve az egyes csetnik vezérek rehabilitációjára – akiket, mint vezetőjüket, Draža Mihajlovićot, a háború után bírósági ítélet után végeztek ki – Szerbiában már a 2000-es években sor került, oly módon is, hogy az egykori csetnik harcosok jogait kiegyenlítették a partizánok jogaival (a még élők jogosulttá váltak az ún. harcosnyugdíjra is). Gyakorlatilag az egykori szerb quisling-kormányt is rehabilitálták, miközben igyekeztek a holokauszt belgrádi helyszínein rendezni az emlékhely kérdését. Hasonló kollektív és egyéni rehabilitációra a többi köztársaság esetében – így Horvátországban vagy Bosznia-Hercegovinában – nem került sor, ám a történelmi revizionizmus minden más formája lábra kapott, illetve erőteljesen tovább él. Ennek több szintje van, kezdve a szobordöntögetéstől és az utcaátnevezésektől a tankönyveken át a médiáig. Itt ismét csak a dokumentum- és játékfilmek szerepe emelhető ki, lévén, hogy ezeket az állami televíziók is leadják, hatalmas nézettség mellett, legyen szó bármely utódállamról.

Persze mindennek megvan a szakirodalma, napi szinten olvashatunk az újabb és újabb emlékezetpolitikai eseményekről, illetve az értelmezéseket, tanulmányokat, publicisztikákat. A partizán emlékezetkultúra kialakulásáról és tovább éléséről – többek közt – a német Heike Karge írt átfogó kötetet, ami szerbül is megjelent.⁸ E munkát most azért említjük, mert egy összehasonlításban jól látható lenne, hogy mire hol emlékeztek az 1945 utáni években, évtizedekben, és mire (nem) ma.

⁸ Karge, Heike: *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsdenken in Jugoslawien (1947–1970)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010.

Mondani sem kell, hogy a legtöbb emlékhely lassan az enyészeté lesz, például az olyan híres-hírhedt helyek, mint a szerbiai Kragujevac (ahol ártatlan gimnazistákat végeztek ki a németek), vagy a boszniai Sutjeska folyónál zajlott csata helyszíne – ezek olyan emlékpontok, ahová anno minden általános iskolást elbuzdítottak.

A II. világháború eseményeire való emlékezés problematikája a lokális szinteken is megjelenik, ha nem is heti, de havi rendszerességgel. Legutóbb például Dubrovnikban, ahol 2021. október 18-án először a város fasizmus alóli felszabadulására emlékeztek – a helyi antifasiszták szervezésében, a helyi hivatalosságok jelenléte nélkül –, majd másnap, immár a polgármester jelenlétében a város külterületén azokra a *domobranokra* (ti. honvédekre), akik az usztságok, illetve az olasz és német fasiszták mellett harcoltak, és közülük tizenhármójukat a felszabadulás másnapján hazaárulókként végeztek ki. A dolog pikantériája – akárcsak számos más esetben Dalmáciában (is) –, hogy Dubrovnik is inkább antifasiszta városnak számított a II. világháború idején, nem pedig usztságpartinak.⁹

A horvát részről természetesen a lokális szinttől fontosabb az az esemény, ami 1945-ben zajlott le, azaz Bleiburg esete, amiről bővebben Vjekoslav Perica tanulmányában olvashatunk, akárcsak Jasenovácról. A szerző egy másik írásában így összegzi publicista módján Bleiburg lényegét: „A bleiburgi mítosz a koszovói mítosz horvát verziója, a vereség ünneplése és kommemorációja, inspiráció a boszszúra és az elveszett állam restaurációja. A horvát nacionalisták legrosszabbjainak legnagyobb eredménye, hogy a szerb nacionalizmus legrosszabb elemeit imitálják. A bleiburgi mítosz ugyan újabb a koszovóinál, de ugyanazon minta alapján szövegetik.”¹⁰

Az egykori usztsa megsemmisítő tábor esetében Perica munkájának megírása óta is számos fejlemény történt, így a szerbiai hatalom újabb emlékközpontot hozna létre.¹¹ A 2021-es eseményre való emlékezés a horvát belpolitikában újabb konfliktust eredményezett (a horvát elnök, illetve a kormányfő nem volt hajlandó együtt emlékezni, végül az érintett szerb, zsidó, cigány közösségek képviselői is szinte külön-külön emlékeztek, illetve a horvát politikusok nélkül). A szimbolikus feldolgozás terén pedig egy új szerb játékfilm okozott botrányt, a *Jasenováci Dara* (*Dara iz Jasenovca*) című kurzusfilm, amelyet a szerb állami televízió már a mozikban való levetítés előtt leadott, a szerb nézők és a közvélemény hatalmas érdeklődése mellett, a politikusok állandó kommentárjával... A filmet Predrag

⁹ Markovina, Draga: Revizionizam u Dubrovniku. [Revizionizmus Dubrovnikban.] *Peščanik*, 2021. október 20. <https://pescanik.net/revizionizam-u-dubrovniku/> (Letöltés ideje: 2021. október 21.)

¹⁰ Perica, Vjekoslav: Balkansko prvenstvo u mitomaniji. [Balkán-bajnokság mitomániában.] *XXZ Regionalni portal*, 2020. május 26. <https://www.xxzmagazin.com/balkansko-prvenstvo-u-mitomaniji> (Letöltés ideje: 2021. április 20.)

¹¹ Ivanji, Ivan: Svesrpsko svetilište Aleksandra Vučića. [Aleksandar Vučić össz-szerb szent helye.] *Vreme*, 2021. szeptember 23. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1967988> (Letöltés ideje: 2021. október 11.)

Antonijević rendezte, aki inkább producerként dolgozott korábban, rendezőként pedig alig (el)ismert. A szerb kormány által bőségesen támogatott film a kritikusok egyöntetű véleménye mellett tendenciózus, esztétikailag pedig silány, és teljesen egyoldalú.¹² Az egy szerb kislány szemével láttatott történetben minden horvát véreskezű usztasa, az ártatlan áldozatok pedig szinte kizárólagosan szerbek (noha a KZ-ben zsidók, cigányok, kommunista vagy egyszerűen antifasiszta horvátok, partizánok és civilek is meghaltak). A brutális képek sokkoló hatására a szerb kormányzat azt tervezi, hogy minden szerbiai iskolában kötelező lesz e filmmel emlékezni Jasenováca. Szerintük ugyanis Jasenovácról még nem készült (játék)film, ami egyébként egyszerűen nem igaz, mivel ilyenek már a szocializmus idejében is készültek, egyértelműen antifasiszta felhanggal és sokkal inkább tényszerűen, legalábbis a történelmet nem meghamisítva. A film kapcsán – de ez szinte minden esetre érvényes, így Bleiburgra is – újra elindult a számháború is az áldozatok számát, etnikumát, vallását, politikai hitvallását tekintve is.¹³

Ha 2021 tavasza a *Jasenováci Dara* körül forgott, akkor – ha kevesebb izgalmat is hozva – 2021 őszén a horvát állami televízióban bemutatott tízrészes dokumentumfilmsorozat került a középpontba az egykori usztasa államról, az NDH-ről, vagyis a Független Horvát Államról.¹⁴ A horvát, olasz, német történészek, szakértők sorát felvonultató, horvát történész, Hrvoje Klasić által jegyzett sorozatot a megrendelő állami tévé előbb elfektette, végül mégis sor került a leadására, ugyanis erősen kritikusan kezeli a horvát usztasa állam történetét, és a korábbi jugoszláv (kommunista) narratívánál sokkal árnyaltabb, ám nem revizionista. Kiderül, hogy mennyire bonyolult volt a helyzet a II. világháború során, azzal szemben ahogyan ezt 1945 óta bemutatták: a horvátok között ugyanannyi usztasa és kollaboráns volt, mint partizán; a muzulmánok Boszniában egyszerűen a csetnikek általi fizikai megsemmisítésük ellen küzdve álltak hol az usztasák, hol a németek, hol pedig a partizánok mellé; a szerb csetnikek olykor a horvát usztasákkal működtek közre stb. Az elemzők vagy éppen a kritikusok ugyanakkor hozzáteszik,

¹² A filmről megsemmisítő kritikák jelentek meg egyébként a *New York Times*-ban, a *Variety*-ban és a *Los Angeles Times*-ban is, tehát nem csak szerb vagy horvát oldalról.

¹³ Az eset irodalmához l. Drobanjak, Nemanja: “Dara iz Jasenovca” – osvrt na film jednog gledaoca. [„Jasenováci Dara” – egy néző reagálása a filmre.] *Novi Plamen*, 2021. február 26. <https://www.noviplamen.net/glavna/dara-iz-jasenovca-osvrt-na-film-jednog-gledaoca/> (Letöltés ideje: 2021. március 18.); Ilić, Dejan: Novac i Jasenovac. [Pénc és Jasenovac] *Peščanik*, 2021. február 26. <https://pescanik.net/novac-i-jasenovac/> (Letöltés ideje: 2021. március 18.); Vojnović, Goran: Dnevnik Dare iz Jasenovca. [Jasenováci Dara naplója.] *Vreme*, 2021. március 4. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1922438> (Letöltés ideje: 2021. március 18.); Pavlović, Aleksandar: Dara i mera o Jasenovcu. [Dara és a mérték Jasenovácról.] *Peščanik*, 2021. március 23. <https://pescanik.net/dara-i-mera-o-jasenovcu/> (Letöltés ideje: 2021. március 25.); Pisarri, Milovan: O *Dari iz Jasenovca*. [A *Jasenováci Dáráról*.] *Vreme*, 2021. március 4. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1922424> (Letöltés ideje: 2021. március 18.)

¹⁴ A sorozat címe egyszerűen *NDH*. Szerzői dr. Hrvoje Klasić és Miljenko Bukovčan, rendezőként pedig szintén Miljenko Bukovčan jegyzi.

hogy kérdéses – bármelyik oldalról is legyen szó –, egy játékfilm vagy épp egy ilyen sorozat mennyiben tud hatni a többnyire hiszterizált hangulatban. Ahogyan az egyik publicista feltette a kérdést: „Vajon az NDH-s tévésorozat elérheti azt Horvátországban, amit a 'Holokauszt' Németországban?”¹⁵ Ti. sem a jasenováci film propaganda volta, sem az usztrasákról szóló széria nem feltétlenül tudja megváltoztatni a közhangulatot – illetve a kormányzatok narratíváit –, a belátást sem igen segíti elő, nem hogy a megbocsátást, és az „áldozatiság világbjajnsága” – ahogyan az ilyesmit Amosz Oz nevezte – tovább folyik, többnyire a saját térfélen.

A múlt mélységesen mély kútja

Mint láttuk, a II. világháború történelmének értelmezése, emlékkultúrája, revizionizmusa számos ponton kapcsolódik össze a kilencvenes évek háborúival. Egyszerűbbnek tűnik a helyzet az I. világháború eseményeivel kapcsolatosan, ha pusztán csak a háborúra való emlékezést nézzük, de rögtön összetettebbé válik, ha közvetlenül a háború lezárása utáni eseményekre való emlékezést vizsgáljuk meg, azaz a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság kikiáltását, amely a jugoszláv eszme megvalósulásának következménye volt.

Talán a szerbek oldaláról a legegyszerűbb a helyzet: a hatalmas áldozatok után a győztesek oldalán zárták a háborút. A legnagyobb ikonjuk a hős szerb tábornokok mellett Gavriilo Princip, akit szerb szabadságharcosként ünnepelnek, újabb szobrokat kapott, könyvek, sőt, színdarab is készült róla, és a jubileumfetisizmus jegyében 2014-re még számos módon emlékeztek meg róla. A kritikus hangok szóvá tették ugyan, hogy a szarajevói összeesküvők csoportja nem Nagy-Szerbiáért küzdött, hanem egy diktatórikus rendszer ellen a jugoszláv eszmék és a szociális igazságosság érdekében (a merényletre készülő szarajevói diákok közt akadt bosnyák és horvát is). A bosnyákok számára már kevésbé volt egyértelmű az, mit is lehet azon ünnepelni, hogy immár Jugoszláviában találták magukat 1918 után, hiszen 1945-ig aligha javult a helyzetük, sőt, a monarchia az emlékezetükben mégis a modernizációt jelentette (a vasutat, az iskolákat, avagy az elektrifikációt). A horvátok ugyan kiemelik, akár a szlovénok, hogy 1918 az önállóság felé vezető út fontos állomása, de mivel az 1941-ig tartó időszakot a szerb hegemon törekvések időszakának tartják, így arra csupán a szocialista *elnyomást* megelőző régi/új *elnyomás* kontextusában lehet emlékezni, azaz azt interpretálni.

¹⁵ Pavelić, Boris: Može li serijal 'NDH' u Hrvatskoj postići ono što je 'Holokauszt' u Nemačkoj? [Vajon az NDH-s tévésorozat elérheti azt Horvátországban, amit a 'Holokauszt' Németországban?] *Aljazeera*, 2021. szeptember 21. [https://balkans.aljazeera.net/opinions/2021/9/21/](https://balkans.aljazeera.net/opinions/2021/9/21/moze-li-televizijski-serijal-ndh-u-hrvatskoj-postici-ono-sto-je-holokauszt-uspio-u-njemackoj) moze-li-televizijski-serijal-ndh-u-hrvatskoj-postici-ono-sto-je-holokauszt-uspio-u-njemackoj (Letöltés ideje: 2021. október 3.)

Egyébként egészen eredeti módon vizsgálja legújabb, *Politikai graffiti*¹⁶ című könyvében Mitja Velikonja azt, hogy a posztjugoszláv időszakban a street art műfajában hogyan változott az emlékezetkultúra, például hogy az olyan megkérdőjelezett hősök, mint éppen Gavriilo Princip, miképpen jelennek meg az utcai művészetben. De szót ejt a nacionalista szimbólumoknak a nyilvános térben való megjelenéséről (például az usztasákra vonatkozó U betű használatáról), illetve azok átértelmezéséről, kontextualizálásáról: például a szlovéniai Triglav hegységről (ami Szlovénia, illetve Jugoszlávia egyik jelképe volt), vagy, hogy a szélsőjobboldaliak, azon belül is a különböző etnikumú futballszurkolók miképpen használják a történelmi szimbólumokat, jelszavakat, amelyek egyértelműen gyűlöletkeltők is.

Hová tűnt Koszovó?

Jugoszlávia szétesését többnyire a szlovéniai és a horvátországi háborúk kitöréséhez kötik, noha a politikai-társadalmi-gazdasági válság sokkal korábbi, de azt is meg kell említeni, hogy Koszovó már a hatvanas évektől (ismét) forrongott, rendőri-katonai erővel verték le a tüntetéseket. A dátumok közül természetesen a koszovói, azaz rigómezei csata napja a legfontosabb, 1389. június 28-a, és a 600. évfordulón került sor a híres-hírhedtté vált megemlékezésre Gazimestanon (amely a csata helyszínétől hat-hét kilométerre helyezkedik el Koszovó fővárosa, Pristina közelében), és ahová hatalmas emlékmű is épült. 1989-ben e napon itt mondta el vészjóslo beszédét Slobodan Milošević mintegy milliós vagy annál is nagyobb tömeg előtt.

A koszovói mítosz – mint már utaltunk rá Bleiburg kapcsán – a szerb nacionalizmus legfontosabb éltető eleme, azonban mintha az utóbbi években relatíve kevesebb szó esne róla, de mondhatni mindennapi szinten van jelen a napi politikától és ideológiától kezdve a sportpályákon át a falfirkáig („Koszovó Szerbia szíve”, „nem adjuk Koszovót” stb.) Itt most csak arra utalnánk, hogy a kötetünkben négy esszével szereplő – és itt olykor élesebb értékítéleteket is kimondó, bár gyakran ironikus és humoros, publicisztikai jellegű írásokról beszélhetünk – Ivan Čolović 2017-ben jelentette meg ötszáz oldalas kötetét a koszovói mítosz alakulásáról, *Halál Rigómezőn* címmel.¹⁷ A kötet azzal zárul, hogy a szintén hírhedt, szerb nacionalistává váló világhírű rendező, Emir Kusturica mintegy a mítosz átértelmezésével és egyfajta lezárásával hogyan építette fel a Drina boszniai szerb oldalán Andrićgradot, azaz a Nobel-díjas író, Ivo Andrić „városát”, ahol az „igazi” szerb történelemre, kultúrára emlékez(tet)nek, azaz Koszovó mítosza ide, ebbe a „memoriális komplexumba” költözött, ahogyan Čolović fogalmaz. A kötetnek azonban ezernyi

¹⁶ Velikonja, Mitja: *Politički grafiti*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2020.

¹⁷ Čolović, Ivan: *Smrt na Kosovu Polju*. [Halál Rigómezőn] Beograd: Biblioteka XX vek, 2017.

nóvuma van, és hat évszázadon át vizsgálja meg, hogyan alakult át és formálódott a mítosz; hogy egy végül is döntetlennel véget érő ütközet miképpen vált a nemzeti vereség szimbólumává; miket toldottak hozzá és mit vettek el a tényekből. S hogy mindez a szocialista időszakban a szerb nacionalista diskurzusban „felébredve” hogyan vált puszkaporos hordóvá.

Nikola Tesla – aki mindenkinek kell

Végezetül emeljünk ki egy bizarr esetet (nem mintha a legtöbb ne lenne az), ami az emlékezetpolitika és -kultúra minden búját és báját megmutatja. A délszláv térségben több efféle csata is zajlik, így az éppen említett Ivo Andrićért, vagy a szintén említett Dubrovnikért, ti. a szerbek szerint az ottani középkori irodalom szerb, csak most a horvátok ellopták tőlük. A világhírű feltalálóért, fizikusért, Nikola Tesláért pedig folyamatos csatározás zajlik a nyilvánosságban szerb és a horvát fél között. Teslát végül Belgrádban helyezték örök nyugalomra, ott (is) van múzeuma, róla nevezték el a belgrádi repteret, ő szerepel a századınároson stb. A mai Horvátország területén, 1995-ig főleg szerbek lakta Likában született Tesláról viszont egy 2021-es „választáson” Horvátországban úgy döntöttek, hogy mintegy az országot ő képviselje a „horvát” eurós pénzermén a legjelentősebb horvátként. Tesla mindkét ágon ortodox szerb papi családból származott, de az elterjedt horvát értelmezés szerint – így a Horvát Enciklopédia szerint is – „szerb származású amerikai és horvát feltaláló volt”.¹⁸ Aki egyébként azt mondta magáról, legalábbis egy hiteles, 1934-ből eredő távirat szerint, hogy: „Egyaránt vagyok büszke szerb származásomra és horvát hazámra, éljen minden jugoszláv.” Egy 1942-es levelében viszont kizárólag szerbként definiálta magát, egyenesen a legöregebb szerbnek nevezve magát.¹⁹

A szerbek rögtön tiltakoztak a horvát javaslat miatt, különösen, hogy az egyik brüsszeli leírás a horvátokét vette át (ti. hogy Tesla horvát lenne). Ezek után Brüsszelben pontosítottak, de Tesla „nacionalizációjának”, kisajátításának alighanem ezzel nincs vége, sosem is lesz és lehet. A nacionalisták ugyanis nem fogadják el a kettős vagy többes kötődést, identitást. Így a horvát jobboldalnak, különösen a hatalmon lévő Horvát Demokratikus Közösség egyes tagjainak nincs is ínyére, hogy Tesla kerülne a horvát eurós pénzermé.²⁰ Tesla szobra kapcsán is akadtak

¹⁸ Janković, Marija: Nikola Tesla – zašto je (ne)bitno da li je Srbin ili Hrvat. [Nikola Tesla – miért (nem) fontos, hogy szerb vagy horvát-e.] *BBC News*. 2019. augusztus 14. <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-49328990> (Letöltés ideje: 2021. július 30.)

¹⁹ Đurđević, Mila – Čilić, Una: Svi hoće Nikolu Teslu. [Mindenkni Teslát akarja.] *Radio Slobodna Evropa*, dátum nélkül. <https://www.slobodnaevropa.org/a/nikola-tesla/30612584.html> (Letöltés ideje: 2021. október 12.)

²⁰ Markovina, Dragan: Nacionalizacija Nikole Tesle. [Nikola Tesla nacionalizációjá.] *Peščanik*, 2021. július 23. <https://pescanik.net/nacionalizacija-nikole-tesle/> (Letöltés ideje: 2021. október 12.)

viták, sőt, erre a vita szó nem is illik. A szülőfaluja melletti Gospićban ugyanis 1992-ben megsemmisítették a szobrát a várost visszafoglaló horvátok, és ennek visszaállítására szintén csak 2021-ben került sor. Az egyik szoboravató miniszter itt horvátnak nevezte Teslát.²¹

Tesla „nemzetiesítésének” példáján túl is akadnak érdekes esetek, amikor egyes házasságból származó hírességek kisajátításáért folyik a harc, így például az 1993-ban elhunyt kosárlabdázóért, Dražen Petrovićért, vagy zenészekért és más hírességekért. Mindez arra utal, hogy amíg a Balkán e fertályán, amíg lesznek ott élők, no és halottak is, akikre emlékezni lehet, sosem fognak véget érni az identitásháborúkba torkolló emlékezetpolitikai csaták.

A magyar olvasó viszont talán kényelmes fotelből, a távolból követheti ezeket, remélhetőleg a *Regio* ezen összeállítása pedig hozzájárulhat a megértéshez is.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Čolović, Ivan: *Smrt na Kosovu Polju*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2017.
- Drobnjak, Nemanja: “Dara iz Jasenovca” – osvrt na film jednog gledaoca. *Novi Plamen*, 2021. február 26. <https://www.noviplamen.net/glavna/dara-iz-jasenovca-osvrt-na-film-jednog-gledaoca/> (Letöltés ideje: 2021. március 18.)
- Drobnjak, Nemanja: Hrvoje Klasić: „Prošlost je učiteljica života, a mi se redovito pokazujemo kao loši učenici.” *Novi Plamen*, 2021. január 13. <https://www.noviplamen.net/glavna/hrvoje-klasic-proslost-je-uciteljica-zivota-a-mi-se-redovito-pokazujemo-kao-losi-ucenici/> (Letöltés ideje: 2021. szeptember 20.)
- Đurđević, Mila – Čilić, Una: Svi hoće Nikolu Teslu. *Radio Slobodna Evropa*, dátum nélkül. <https://www.slobodnaevropa.org/a/nikola-tesla/30612584.html> (Letöltés ideje: 2021. október 12.)
- Đureinović, Jelena: Politika sećanja na Operaciju Oluja i devedesete u Srbiji. *Remarker*, 2020. január 8. <https://remarker.media/drustvo/politika-secanja-na-operaciju-oluja-i-devedesete-u-srbiji/> (Letöltés ideje: 2021. október 2.)
- <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2021/9/21/moze-li-televizijski-serijal-ndh-u-hrvatskoj-postici-ono-sto-je-holokaust-uspio-u-njemackoj> (Letöltés ideje: 2021. október 3.)
- Ilić, Dejan: Novac i Jasenovac. *Peščanik*, 2021. február 26. <https://pescanik.net/novac-i-jasenovac/> (Letöltés ideje: 2021. március 18.)

²¹ Zebić, Enis: U Gospić vraćen spomenik Nikoli Tesli uništen 1992. [Gospićban visszaállították Nikola Tesla 1992-ben megsemmisített szobrát.] *Slobodna Evropa*, 2021. május 4. <https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-gospic-spomenik-nikola-tesla/31237668.html> (Letöltés ideje: 2021. október 13.)

- Ivanji, Ivan: Svesrpsko svetište Aleksandra Vučića. *Vreme*, 2021. szeptember 23. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1967988> (Letöltés ideje: 2021. október 11.)
- Janković, Marija: Nikola Tesla – zašto je (ne)bitno da li je Srbin ili Hrvat. *BBC News*. 2019. augusztus 14. <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-49328990> (Letöltés ideje: 2021. július 30.)
- Karge, Heike: *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsdenken in Jugoslawien (1947–1970)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010.
- Manojlović Pintar, Olga: Rat i nemir. O vidjenjima socijalističke Jugoslavije, drugog svetskog rata u kome je nastala i ratova u kojima se raspala. In: Dimitrijević, Vojin (ur.): *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010. 83–107.
- Markovina, Draga: Revizionizam u Dubrovniku. *Peščanik*, 2021. október 20. <https://pescanik.net/revizionizam-u-dubrovniku/> (Letöltés ideje: 2021. október 21.)
- Markovina, Dragan: Nacionalizacija Nikole Tesle. *Peščanik*, 2021. július 23. <https://pescanik.net/nacionalizacija-nikole-tesle/> (Letöltés ideje: 2021. október 12.)
- Pavelić, Boris: Može li serijal 'NDH' u Hrvatskoj postići ono što je 'Holokaust' u Nemačkoj? *Aljazeera*, 2021. szeptember 21.
- Pavlović, Aleksandar: Dara i mera o Jasenovcu. *Peščanik*, 2021. március 23. <https://pescanik.net/dara-i-mera-o-jasenovcu/> (Letöltés ideje: 2021. március 25.)
- Perica, Vjekoslav – Velikonja, Mitja: *Nebeska Jugoslavija*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2012.
- Perica, Vjekoslav: Balkansko prvenstvo u mitomaniji. *XXZ Regionalni portal*, 2020. május 26. <https://www.xxzmagazin.com/balkansko-prvenstvo-u-mitomaniji> (Letöltés ideje: 2021. április 20.)
- Pisarri, Milovan: O *Dari iz Jasenovca*. *Vreme*, 2021. március 4. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1922424> (Letöltés ideje: 2021. március 18.)
- Spasić, Ivana: Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji. *Sociologija*, 2012. 54 (4). 577–594
- Sz. n.: *Predlog praktične politike: Ratovi 1990-ih u nastavi istorije*. Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2020.
- Velikonja, Mitja: *Politički grafiti*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2020.
- Velikonja, Mitja: *Titostalgia. A Study of Nostalgia for Josip Broz*. Ljubljana: Peace Institute, 2008.
- Vojnović, Goran: Dnevnik Dare iz Jasenovca. *Vreme*, 2021. március 4. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1922438> (Letöltés ideje: 2021. március 18.)
- Zebić, Enis: U Gospić vraćen spomenik Nikoli Tesli uništen 1992. *Slobodna Evropa*, 2021. május 4. <https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-gospic-spomenik-nikola-tesla/31237668.html> (Letöltés ideje: 2021. október 13.)